

Ola Lönnqvist

Söderköpings tryckeri

I turistbroschyrer, i böcker, i tryckta skrifter anges det relativt ofta att ”biskop Brask drev ett tryckeri i Söderköping”. Hur förhåller det sig egentligen med detta? Nedan redovisar jag vad som framgår i några skrifter och andra dokument om tryckeriet i Söderköping.

G E Kleming / J G Nordin: Svensk boktryckerihistoria 1483 – 1883, Stockholm 1883, jubiléumsutgåva 1983

1483	infördes tryckerikonsten till Sverige och det skedde i Stockholm där Ghotan och Snell drev denna verksamhet (p 143)
1491	fanns från detta år sannolikt ett stadigvarande tryckeri Stockholm (p 147)
1495	anlades troligen ett tryckeri i Vadstena kloster, men då det brann samma år, kom inga alster ut (p 148)
1510-1519	hade Gris tryckeri i Uppsala (p 148)
1511	finns bevarat ett dokument från helgeandshospitalet i Söderköping, men var det är tryckt anges inte. Författarna till den här citerade boken anser att det kan vara tryckt i Sverige, men säkerligen inte i Söderköping. (p 149f)
1523-1525	anlade biskop Johannes Brask ett tryckeri i Söderköping vilket dessa år förestods av prästmannen Olaus Ulrici (p 149 f)
1525	hade Fabri och Richolff tryckeri i Uppsala (p 148)
1525	tryckte eventuell Richolff i Stockholm (p 148)
1528 ff	drev Olaus Ulrici tryckeri i Malmö, dvs i Danmark (p 150)
1539-1541	fanns Richolff åter i Uppsala för att där trycka den till svenska översatta Bibeln (p 148 f)

I Söderköping trycktes följande böcker:

1523	Historia S. Nicolai
1525	Manuale Lincopense
1523	Krönika om Linköpings biskopar
1523	Chr. Pedersens bok ath höra messan (översättning)
<i>De båda första fanns enligt den här boken, bevarade, medan de två senare inte finns kvar. (p 150)</i>

Söderköpings tryckeri omnämns i ett kungligt brev 9 nov 1526 i vilket kungen tydligt anger att han inte vill att det skall finnas ett tryckeri i Söderköping. Då det är till ”förfång” för tryckeriet i Stockholm. Redan den 6 nov 1526 hade fogden på Stegeborg Nils Olsson fått i uppdrag av kungen att arrestera tryckaren. Tryckeriet hade upphört enligt ett kungligt brev daterat 2 febr 1527 och ett svar på det brevet från biskop Brask daterat 8 febr 1527. (p 150)

Den 27 dec 1526 skrev biskop Brask till kungen om tryckeriet i Söderköping att han ansåg det nyttigt att det fanns ett tryckeri eftersom ”tyskarna far hem”. (p 149).

Magnus Samuel Södersteen: Akademisk avhandling om Söderköping, återgiven i S:t Ragnhild Gilles årsbok 1948 och kommenterat av Sven Ljung år 1949, Söderköping 1948 och 1949

1490 fanns ett tryckeri i Söderköping, sedan i Vadstena och innan seklet var slut även i Stockholm, Strängnäs och Uppsala. Bland annat trycktes avlatsbrev och konfraternitetsbrev och tre mindre arbeten i oktav. Uppgiften skall Södersteen ha hämtat från Palmskiöldska samlingarna och Cedermarcks a.a med Erik Benzelius i hans Collectanea Historia. (SRG 1948 p 36)

Ljung skriver i sina kommentarer om tryckeriet: Uppgifterna om tryckeriet är helt oriktiga, jfr Söderköpings historia, dvs hans egen vid tidpunkten utkomna bok. (SRG 1949 p 19)

Sven Ljung: Söderköpings historia intill 1568, Lund 1949

1510 trycktes ett par ”brev” som av en forskare, (Collijn: Sveriges bibliografi), har ansetts tryckta i Söderköping. Ljung menar dock att detta är en feltolkning vid jämförelse av de typer som använts och att de bör vara tryckta av Grijs i Uppsala (p 218)

Ljung har en längre utredning (p 271 ff) om tryckeriverksamheten, delvis i Sverige, men framförallt i Söderköping. Han argumenterar bland annat emot forskaren Collijn. Denne har ”varit fången i den ganska allmänt omfattande teorin, att hans Barsk skulle ha upprättat tryckeriet i Söderköping”. (p 273). Förutsättningen för den teorin är, enligt Ljung, att tryckeriet stängdes av Gustav Vasa eftersom Braska nyttjat det för att trycka antireformatörisk propaganda (p 273). Det är emellertid oriktigt.

Ljung ifrågasätter varför Brask, om han införskaffade den tyske tryckaren och prästen Olaus Ulrici till landet, inte gav order om att tryckeriet skulle ligga i Linköping. Brask ville ju t ex flytta myntningen i Söderköping till Linköping (p 273).

De fyra kända trycken från tryckeriet i Söderköping har dock, enligt Ljung, tillkommit på initiativ av Brask.

Kända skrifter:

1523 Historia s Nicolai Lincopensis, en skrift på 4 blad avsedd för prästbruk och berörande förre biskopen Nicoalus Hermani

- 1523 Kristiern Pedersens ”At höre Messe”, översatt till svenska (den finns inte bevarad).
- 1523 rimkrönika om biskoparna i Linköping, texten finns bevarad i senare handskrifter mm, men kan vara en urkundsförfalskning (p 274-275), dock anser Ljung att den funnits (p 276-277).
- 1525 Manuale Lincopense, gudstjänsthandbok för stiftet, om 92 blad

Bevis har tidigare framförts om att Brask ej låtit trycka antireformatoriska skrifter i Söderköping. (p 277). Däremot har Brask av kungen, beskyllts för att vilja trycka sådana utomlands. (p 277-278).

Ljung menar vidare, att Ulrici inte var tysk, troligen dansk och då kanske skåning (p 278)

Ljung fortsätter att diskutera frågan kring byggnaden kallad ”Brasks tryckeri” (p 279 ff). Han menar att traditionen inte kan vara ”folklig”, dvs återberättad sedan 1500-talet, men kan kanske vara litterär.

Jöns Persson Austronius, i sin beskrivning av staden från 1600-talet, Broocman från 1700-talets senare del, Widegren av 1817 nämner inte ett tryckeri staden. Först med Ridderstad, 1876, dyker det upp, till och med ett fotografi av huset. Ridderstad anger sällan sina källor. Varifrån han fått uppgifterna vet man således inte, men Ljung spekulerar och tänker sig att det kan vara L C Wiede, bibliotekarie i Linköping och fader till en teori om Birkas förläggning. (p 280).

Biskop Brask har dock ägt två gårdar med ungefär det läge ”Braskens hus” har. Men om man kan bevisa att Brask ägt huset så innebär det inte nödvändigtvis att tryckeriet legat i byggnaden (p 282).

Ljung kommenterar vidare brevväxlingen mellan Gustav Vasa och Brask och han menar att denna visar att Brask inte haft ett tryckeri och inte heller haft för avsikt att starta ett sådant. Brask vet även om att tryckeriet i Söderköping har låg kvalitet. Olaus Ulricis typer tycks vara beslagtagna av kungen eftersom man inte har kunnat påvisa ytterligare tryckalster med samma använda typer. Det innebär att den verksamhet som Ulrici senare startat i Köpenhamn och Malmör har skett med en annan uppsättning av typer. (p 282-284). De alster som från det tryckeriet är bevarade har till största delen av reformatorisk innebörd. (p 284).

Sten G Lindberg: Svenska böcker 1483-1983, bokhistoria i fågelperspektiv, Stockholm 1983

- 1483 Sverige blev det femtonde landet i Europa som inrättade tryckeri genom att Snell som året innan tryckt i Odense kom till Stockholm (p 7)
- 1486-1487 verkade i Stockholm Ghotan (p 8)
- 1498 fanns ett tryckeri i Carthusianklostret i Mariefred (p 8)

1500-talet under slutet av den katolska tiden inrättades tryckerier i Mariefred, Vadstena kloster, Uppsala samt i Söderköping. På detta gjorde kungen slut, det fick inte finnas flera tryckerier än det lätt kontrollerade i Stockholm. (p 9).

Kungliga biblioteket: Boktryck i Sverige 500 år, Helsingborg 1983, en utställningskatalog

1483-1484 driver Snell ett tryckeri Stockholm där han tryckte en missale på uppdrag av ärkebiskop Jakob Ulvsson och Dialogus creaturam, om moraliserande fabler (p 7)

1487 trycktes i Sverige av Ghotan en skrift om heliga Birgittas dotter Katarina (p 10)

1495-1496 Fabri tryckte i Stockholm en översättning av en fransk bok av Gerson (p 10)

1490-talet fanns kort tid tryckerier i Vadstena och Mariefred (p 10)

1510-1519 domkapitlet i Uppsala hade ett tryckeri lett av Grijs (p 10)

1520-talet Hans Brask upprättade ett tryckeri i Söderköping som ett sista försvar för den gamla tron, men det konfiskeras 1526 av Gustav Vasa, som inrättat kungligt tryckeri Stockholm (p 10)

1525-26 Richolff tryckte katolska skrifter i Uppsala och en protestantisk bönebok (p 10)

1526 trycket Richolff nya testamentet på svenska i Stockholm (p10)

1540-41 tryckte han bibeln på svenska (p 10)

1543 från detta år finns en kontinuerlig boktryckarverksamhet i landet (p 8)

Utställt objekt från Söderköping:

Nr 6 Historia Sancti Nicolai episcopi Lincopensis, Söderköping: Olaus Ulrici, 1523

Stig Nilsson: Linköpings tryckerihistoria, uppsats på internet ¹

1495 anges det i Vadstena klostrets minnesbok att en brand utbröt den 15 oktober och bl a förstörde åtskilliga redskap för boktryck, en press och tenntyper.

1523 nästa anläggning kom i Östergötland när den driftige Linköpingsbiskopen Hans Brask anlade tryckeri i Söderköping. Det upphörd dock redan 1527 då kungen inte ville att biskopens katolska villoläror skulle spridas i landet.

¹ <http://www.tryckerimuseum.se/Linkoepings-tryckerihistoria/Lkpgs-tryckerihistoria.pdf>

Per Stobaéus: Hans Brask, en senmedeltida biskop och hans tankevärld, Malmö 2008

1526 stoppade kungen tryckningen i Söderköping. Den boktryckare som anlits av Brask hade då redan givit sig av och började i stället trycka lutherska skrifter i Malmö. De kyrkliga myndigheternas kontroll över den religiösa litteraturen kunde inte längre upprätthållas.

Per Stobaéus: Från biskop Brasks tid, Malmö 2010

År ? Tryckta biktbrief utfärdades av hospitalet i Söderköping (p 144). Ett par av dem är bevarade. Var de är tryckta anges dock ej.

1523 Linköpings biskopskrönika trycktes i Söderköping. (p 175)

1526 Brask utnyttjade boktryckarkonsten för att sprida litteratur. Men han kämpade i motvind. Men 1526 stoppade kungen tryckningen i Söderköping. Den boktryckare som anlits av Brask hade redan givit sig av och började istället trycka lutherska skrifter i Malmö. (p 240)

I Söderköping lät Brask trycka flera böcker. Ett av stadens hus utpekades idag som hans tryckeri. Traditionen härom går dock bara tillbaka till 1800-talets senare hälft. (bildtext mellan p 299-300)

I ett längre avsnitt i boken (p 203 – 209) skriver Stobaéus om bl a tryckeriverksamheten i Söderköping.

1523 Det är känt att Christiern Pedersens mässutläggning i svensk översättning trycktes 1523 i Söderköping (p 203)

1500-talet I den på 1500-talet betydande handelsstaden Söderköping vid Östersjön fanns ett av Sveriges första tryckerier. Detta tryckeri kan ursprungligen ha inrättats 1522 med syftet att trycka riksföreståndaren Gustav Erikssons och riksrådets pamflett mot Christian II, men den person som kom att använda det var biskop Hans Brask.

Några skrifter som trycktes här är kända:

Linköpings stifts biskopskrönika på rim, en översättning av lundakaniken Christiern Pedersens bok om att höra mässan, officiet till den helige Nils Hermansson samt Manualae Lincopense.

I dag finns bevarade exemplar endast av de två sistnämnda skrifterna. Hans Brask lät alltså i Söderköping trycka skrifter riktade till både klerker och lekmän. (p 204)

Stobaeus frågar sig: Finns det spår av att han tryckte polemiska, antilutherska skrifter i Söderköping? (p 205)

Kung Gustav verkar ha varit rädd att dessa ² skrifter skulle tryckas, ty i en befallning den 6 november 1526 uppmanar han fogden Nils Olsson på Stegeborg ”at han aristereth lather (tar i beslag) then prentterredhscap i Sudherköpungh medh aldhra snareste” (p 205 f)

En korrespondens mellan Hans Brask och Kung Gustav från 1526-1527 finns bevarad och återges i delar här av Stobaeus. (p 206 f)

9/11 1526	Skriver kungen att han inte vill att ett tryckeri skall upprättas i Söderköping då det är till förfång för det i Stockholm upprättade.
27/12 1526	Svarar Brask och menar att kompetensen borde finnas i landet när tysken/tyskarna far hem.
4/1 1527	Skriver kungen att det inte var så god kvalitet på tryckeriet i Söderköping som det i Stockholm.
13/1 1527	Menar kungen att han fått veta att det tryckts visor som spritts på biskopens uppdrag.
2/2 1527	Kungen uppmanar biskopen att upphöra med att oro folk med skrifter om läran och att inte i Köpenhamn trycka vad han planerat.
8/2 1527	Framhåller Brask att han är oskyldigt anklagad, baktalad, av sina fiender.

Tryckte då Brask smädesvisor i Söderköping? Stobaeus anger att Isak Collijn ³ anser att sådana kan ha tryckts i Söderköping, medan andra peka på att sådana skrifter finns från Tyskland och kan ha översatts för att användas i Sverige, dock finns inga bevarade. Ljung, som skrev Söderköpings historia, visar på att när sådana skrifter var aktuella så var redan tryckeriet nedlagt i Söderköping och kungen har uttryckligen angett att ett tryckeri inte finge öppnas i staden, däremot kan sådant ha tryckts av Brask i Köpenhamn. (p 208)

1528 Började prästen Olaus Ulrici trycka lutherska skrifter i Malmö, samme person som tidigare tryckt i Söderköping (p 208).

Jag citerar Stobaeus:

I alla händelser är det inte särskilt troligt att Brask tryckte visor i Söderköping. Det är möjligt att den utomordentligt misstänksamme kungen gärna trodde på ryktena om Brask, för att han ville ha något att anklaga honom för. (208)

Dick Harrison: En medeltida storstad, historien om Söderköping, Stockholm 2012

1490-taletkänner vi till ett stenhus vid Munkbrogatan som brukar kallas ”Braskens Tryckeri”. Namnet är missvisande. Boktryckeriverksamhet förekom i

² Syftar på polemiska skrifter som i avskrift cirkulerade i landet

³ Riksbibliotekarie

Söderköping från och med 1490-talet, långt före Hans Brasks tid som biskop. Förvisso förekom även hantverket under dennes epok – under några år på 1520-talet var tysken Olaus Ulrici boktryckare i Söderköping – men belägg för att Hans Brask hade ett tryckeri på orten saknas. (p 106)

Stig Graméus: Biskop Brask och Söderköping, en sammanställning, Söderköping 2013⁴

Graméus har sammanställt en hel del uppgifter om Hans Brask genom att han använt sig av samma litteratur som jag ovan använt men även av annan litteratur mm. Graméus uppgift, given honom av Medeltidscentrum i Söderköping, har dock varit betydligt större och omfattar även andra aspekter på Brask och hans tid.

Han skriver: *Mina egna funderingar när det gäller tryckeriet är att det är knappast biskop Brask som startade och drev tryckeriet men han var förmodligen inblandad på något sätt. Förhoppningsvis kommer framtida forskning kunna reda ut vem eller vilka som låg bakom tryckeriet.*

Barbro Mellqvist: 500 år sedan Hans Brask vigdes till biskop i Linköpings stift, Söderköpings S:t Anna församlings informationsskrift Kyrkklockan Våren 2013

Biskopen hade ett stort intresse för teknik och handel. Han drev koppargruva i Åtvidaberg, ett saltsjuderi i Rönö, pappersbruk i Tannefors, tryckeriverksamhet Söderköping.... (p 4).

Mellqvist, föreståndare för Medeltidscentrum i Söderköping, har valt att om tryckeriet skriva att Brask drev tryckeriverksamhet, inte att han startade den. Likaså har hon inte angett var tryckeriet låg. Hon skriver inför sommaren 2013: en utställning i trädgården till det hus på Munkbrogatan som enligt lokal tradition inrymde biskopens tryckeri.

⁴ Lokalguide i Söderköping, Otryckt sammanställning 2013

Kommentar

Sven Ljung och Per Stobaeus är de, av de ovan angivna författarna/forskarna, som lagt ned tid och engagemang i att försöka komma fram till en aktuell sanning om biskop Brask och hans tryckeriintresse. Det finns troligen fler forskare som förr och på senare tid undersökt tryckeriverksamheten under medeltiden och vid övergången mellan medeltiden och nya tiden i Sverige.⁵

Jag finner att man tycks vara överens om:

att biskop Hans Brask använde sig av tryckeriet i Söderköping.

att biskop Hans Brask inte ägde tryckeriet

att biskop Hans Brask inte var den som startade tryckeriet

att biskop Hans Brask i tryckeriet inte lät trycka antireformatoriska skrifter

att tryckaren Olaus Ulrici troligare var dansk än tysk

att tryckaren Olaus Ulrici var präst

att tryckaren Olaus Ulrici efter verksamheten i Söderköping enbart tryckte lutherska skrifter

att tryckeriet i Söderköping var i drift maximalt 1522 – 1526

att det inte funnits något tryckeri tidigare i Söderköping (något som dock Harrison hävdar)

Jag är mycket medveten om att det inte finns några dokument bevarade som anger:

Vem som startade, tog initiativ till, tryckeriet i Söderköping

Vem som finansierade tryckeriverksamheten

Vilka personer, förutom Olaus Ulrici, som var verksamma i tryckeriet

Hur stor verksamhet som verkligen bedrevs i tryckeriet

Varför det förlades till Söderköping och t ex inte till Linköping eller Skänninge eller Vadstena

Sammantaget innebär det att kunskapen om tryckeriverksamheten i Söderköping bygger på ytterst få källor, men de som finns visar dock klart att tryckeri funnits, att biskop Hans Brask haft intresse av det och att kung Gustav varit motståndare till detsamma.

Jag hoppas dock att man i kommande informationsskrifter och annan form av information, som vänder sig till den stora allmänheten, INTE HÄVDAR

Att biskop Hans Brask startade och ägde ett tryckeri Söderköping och att det låg en den byggnad som i dag kallas Braskens hus vid Munkbrogatan i staden.

⁵ Jag har sänt min sammanställning till Stobaeus och bett honom kommentera den. Det har han ännu inte gjort. Jag har också angett att den inte skall tryckas utan enbart tillställas Söderköpings kommuns guider.

Låt mig bara erinra om vad som stod i stadens *turistbroschyrer* om tillkomsten av Göta kanal, under 1970- och 1980-talen:⁶

Göta kanal grävdes av 58 000 - 60 000 man varav 3 000 ryssar.

Sedan visade det sig i bl a i avhandlingen av Hans Lindgren (Kanalbyggarna och staten, Motala 1993) och av Lars Strömbäck (Baltzar von Platen, Thomas Telford och Göta kanal, Stockholm 1993) att uppgifterna var korrekta, men att det förutsatte att man summerade antalet kanalarbetare för alla de 22 åren, dvs det verkliga antalet per år, dvs de som verkligen jobbade med kanalen, var 3 000 – 7 000 man per år varav några hundra med rysk anknytning.

Läsarna av turistbroschyerna, och av annan information, hade **sålunda invaggats i tron att alla de 60 000 arbetade varje år**, en felaktigt som det inte varit så lätt att göra sig av med och som fortfarande dyker upp i olika sammanhang.

Ola Lönnqvist
Lokalhistoriker

Kamrersgatan 2 E
614 32 Söderköping

⁶ Och som även häromdagen stod att läsa tidskriften "Resmål, Vår/sommar 2013" på sidan 7